

ЗАБОРОНИТИ РАШИЗМ

kyivg.edu.ua

ЗМІСТ

Переднє слово (<i>Валентина Піскун, Володимир Огрязко</i>)	4
Передмова (<i>Павло Полянський</i>)	14
УКРАЇНА НЕ TERRA INCOGNITA (<i>Віктор Огнев'юк</i>)	18
ЗАРОДЖЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (<i>Віктор Огнев'юк, Михайло Відейко</i>)	22
«РОСІЙСЬКИЙ» НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР (<i>Володимир Огрязко</i>)	47
ПРОТИБОРСТВО ЗАХОДУ І МОСКОВІЇ: УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У ДОБУ ГЕТЬМАНЩИНИ (<i>Віктор Брехуненко</i>)	60
НИЩЕННЯ ІНТЕЛЕКТУ — «СКРЕПА» РОСІЇ (<i>Олександр Палій</i>)	71
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ТА ІДЕОЛОГІЯ РАШИЗМУ В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (<i>Ігор Гирич</i>)	85
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЇ «РУССКОГО МИРА» В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (<i>Юрій Митрофаненко</i>)	101
ДОСВІД ОДНІЄЇ НЕЗАСВОЄНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ (<i>Валентина Піскун</i>)	115
ПІД ЧУЖИМИ ПРАПОРАМИ (<i>Володимир Сергійчук</i>)	138
УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ. ПРОТИ РАШИСТСЬКОЇ МОНОПОЛІЇ НА «ВЕЛИКУ ПЕРЕМОГУ» (<i>Петро Чернега, Павло Полянський</i>)	160
ЛІНГВОЦИДНІ ПРАКТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ ЗА СОВЕТСЬКОЇ ДОБИ (<i>Лариса Масенко</i>)	174
РОСІЙСЬКИЙ ФАШИЗМ: ВИТОКИ Й ІДЕОЛОГІЯ (<i>Віталій Андреев</i>)	184
РАШИЗМ ЯК РІЗНОВИД ФАШИЗМУ (<i>Павло Полянський</i>)	190
ВІДРОДЖЕНА УКРАЇНА МІЖ ЗАХОДОМ І РОСІЄЮ: ШЛЯХ ДО САМОПІЗНАННЯ (<i>Борис Гуменюк</i>)	203
УКРАЇНА ТА ЦИВІЛІЗОВАНИЙ СВІТ ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ НАД РАШИЗМОМ: ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ (<i>Володимир Огрязко</i>)	213
Висновки (<i>Ігор Гирич, Валентина Піскун</i>)	224
Список використаних джерел	232

Віктор ОГНЕВ'ЮК, Михайло ВІДЕЙКО
ЗАРОДЖЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Історія української цивілізації вражає різноманітністю впливів на етногенез українців, нелінійністю процесів, подій і явищ, багатоетапністю становлення державності та визрівання цілісного феномена українського суспільства. Українська нація уособлює спадщину багатьох етносів, які тисячоліттями творили складне переплетення матеріальної і духовної культури, політики, соціального життя та світогляду. Породжене спільною життєдіяльністю, це потужне плетиво формувало ментальність Українського народу.

У ХХ сторіччі філософи історії радикально змінили своє бачення історичного процесу. Прийшло розуміння багатоваріантності цивілізаційного поступу людства. Арнольд Тойнбі та Освальд Шпенглер сформувавши бачення історії людства як процесу співіснування та конкуренції цивілізацій зі своєю ієрархією цінностей, світоглядом, укладом життя, матеріальною та духовною культурою, філософією та релігією, належністю до певної групи мов, традиціями.¹

Нова історична парадигма базувалася на двох визначальних положеннях, а саме: *«...найменшою ланкою... історичного*

---

1 Toynbee, A. J. Civilization on Trial. Oxford University Press, New York, 1948. P. 24

дослідження, має бути ціле суспільство...” та “історії розвитку всіх без винятку суспільств, що підлягають під визначення цивілізації, були у певному сенсі паралельні і сучасні одна одній».²

Щоб збагнути особливості нашої історії, виходячи з цих положень, маємо зробити певну історичну реконструкцію подій в історико-географічному ареалі України – від найдавніших часів.

Загальновідомо, що перші розумні істоти з’явилися на теренах Європи близько мільйона років тому. Приблизно 70 тисяч років тому люди сучасного виду вже розселилися за межами Африки, несли з собою інформацію, ідеї, спостереження, набутий досвід і передавали все це від покоління до покоління. Знання ставали дуже потужним рушієм розвитку людських спільнот. Археологічні відомості вказують на те, що тоді співіснувало декілька різних видів людей. На землях України виявлено принаймні два види: *Homo sapiens* (неандертальці) та *Homo sapiens sapiens*. Перший вид, як вважає доктор Харарі, набув нових здатностей, у тому числі добувати і передавати більші обсяги інформації про навколишній світ. Цим набував позитивних умінь, зокрема уникати левів чи полювати на бізонів. Здатність передавати більше інформації допомагали соціальним групам розширюватися – до 150-ти осіб. Між ними відбувалися соціальна, економічна, культурна і духовна взаємодії. Люди також навчилися передавати інформацію про духів племені, свої права та обмеження, і це допомогло співпрацювати з великою кількістю люду, швидко оновлювало соціальну поведінку.³ Саме тоді виникає ноосфера, а

---

² Там само.

³ Harari Y. Sapiens. A Brief History of Humankind. London : Harvil Sekret, 2014. P. 53.

Homo sapiens опановують феномен колективного навчання. Це, як вважає Девід Крістіан, стало могутнім поштовхом у розвитку людства.⁴

Результати досліджень первісних поселень періоду пізнього палеоліту (40 – 11 тис. років тому) в історико-географічному ареалі України – Гінці, Мізин, Добраничівка, Межиріч, Анетівка, Кирилівка та ін. – засвідчують, що люди, які тут мешкали, мали певні досягнення у культурі та духовному житті. Це підтверджують знахідки творів мистецтва (різьблені та скульптурні зображення, мізинські браслети з геометричним декором), докази існування музики (мізинський «палеолітичний оркестр») тощо.

Однак суворі умови існування у прильодовиковій зоні змушували людей спрямовувати основні зусилля на боротьбу за виживання. Цьому сприяв поділ праці у межах сімейних колективів. Але основні способи добувати їжу — полювання, рибальство, збиральництво, що вимагали значних затрат часу, не давали стабільних результатів. Це обмежувало чисельність колективів та й загалом людської популяції, а відтак серйозно впливало на характер суспільства, його матеріальну та духовну культуру⁵.

Близько 11-ти –12-ти тисяч років тому у межах Родючого Півмісяця винайдено хліборобство і тваринництво. Через кілька тисячоліть, понад 8 тисяч років тому, аграрні технології разом із групами населення поширилися Європою. Це процес тривав наступні

---

⁴ Крістіан Девід. *Велика історія всього*. Київ : Наш формат, 2019. С. 298.

⁵ Залізник Л. Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. К., 1998 ; Залізник Л. Л. Мезолітичні мисливці та рибалки Надпоріжжя за матеріалами поселення Огринь. *Археологія*. 2018 (3). С. 3–19.

3 тисячі років. відкривши нові можливості для розвитку людської цивілізації в цілому та формування локальних цивілізацій. Суттєво допомогла можливість більш-менш гарантовано забезпечувати продовольством: як показало математичне моделювання, ґрунтоване на археологічних відомостях, 30 людей, зайнятих у сільському господарстві, могли прогодувати ще 70. Так створювалися можливості для поділу праці не лише у межах сім'ї, але й колективів наступних рівнів.

Початок поширення аграрних технологій на землях України припадає на VII тис. до н.е., а завершення – на IV тис. до н.е. Нові технології життєзабезпечення потрапляли різними шляхами і в різний час, частково разом із носіями. Ця обставина сприяла культурному різноманіттю як у межах природних регіонів (морське узбережжя, степ, лісостеп, ліси, гори), так і територіально (Схід – Захід, Південь – Північ).

Одне з найдавніших поселень хліборобів (кінець VII тис. до н.е) виявлене біля ритуального комплексу «Кам'яна Могила» поблизу м. Мелітополя (нині Національний історико-археологічний заповідник. На час написання статті цю місцевість окуповано загарбницьким військом Росії). Комплекс утворюють 87 гротів і печер, у 65-ти збереглися тисячі петрогліфів-малюнків і символів, найдавніші з яких – неолітичної доби, найпізніші — середньовіччя. Серед зображень – дракони, птахи, бики, які в уявленні людей неоліту уособлювали небесно-земні сили. Сюди хліборобство проникає зі сходу, через Кавказ і звідси поширюється регіоном Дніпра і далі на захід⁶.

---

6 Давня історія України. Первісне суспільство. Київ, 1997. Т. 1.

На західні землі України хліборобство проникає із Карпатського регіону, У Наддністрянщині та на схід від неї відомо вже понад 100 поселень, що належать до центральноєвропейської культури лінійно-стрічкової кераміки. Вона була поширена на величезній території – до басейну р. Сени на заході. Цю спільноту утворили нащадки хліборобів з Плодючого Півмісяця, які, розселившись в давній Європі, взаємодіяли з мисливцями та рибалками.

У степовій частині місцеві мисливці та рибалки познайомилися з хліборобством і тваринництвом завдяки взаємодії зі східною гілкою хліборобів (район Кам'яної Могили), із західною (культура лінійно-стрічкової кераміки) та з людністю, що мандрувала морськими узбережжями (культура Імпрессо).

Отже, підвалини хліборобської цивілізації в історико-географічному ареалі України формували тривалою взаємодією різні спільноти. З одного боку — різні групи нащадків давнього населення, мисливців і рибалок кам'яного віку, з іншого — різні групи хліборобів, серед предків яких були і хлібороби з ареалу Плодючого Півмісяця, і мисливці-рибалки з різних регіонів Європи, Африки та Кавказу. В археологічному комплексі «Кам'яна Могила» знаходимо риси культур від Північної Африки до Анатолії,

Так само формувалася спільнота, пам'ятки якої відомі під назвою *«Культурний комплекс Трипілля-Кукутень»*. Він є спадкоємцем як місцевого населення (мисливці та рибалки лісової, степової зон), так і хліборобів з Центральної і Південно-Східної Європи (культури лінійно-стрічкової кераміки, Кріш, Боян, Вінча, Гумельниця, Тиса, Хаманджія). Нова цивілізація давніх хліборобів проіснувала на землях між Карпатами та Дніпром упродовж V – IV

тис. до н.е. й охопила понад 350 тис. кв. кілометрів лісостепової та частково степової частини Правобережної України, Молдови та Східної Румунії. Економічне піднесення забезпечували поширення хліборобства і тваринництва, опанування винаходів, серед яких металургія і металообробка міді, золота, срібла, використання тяглової сили тварин, плуга, колеса, ткацького верстата, монументальне будівництво тощо. Завдяки поділу праці з'явилися ремесла (металообробка, кременярство, гончарство, ймовірно, ткацтво) і нові винаходи, серед яких багатоканальне гончарське горно, транспортні сани, вертикальний ткацький верстат, верстат для обробки кременю та ін. Громади гуртуються у племінні структури (археологи налічують їх кілька десятків), ідентичність яких відображають різні стилі декорування посуду⁷.

Масове поширення хліборобства на значній території з багатими природними ресурсами (загальна чисельність люду могла сягати 100 – 150 тисяч осіб) спричинило у другій половині V тис. до н.е. демографічний вибух. Постає необхідність перебудувати існуючі суспільні структури, з'явилися й нові, раніше не відомі. Виникають об'єднання на понадплемінному рівні — вождівства, які гуртують від 5-ти то 20-ти – 30-ти тисяч осіб. Їхніми центрами стають величезні поселення-протоміста площею від 50-ти –100 до 200-300 га. Вони мали впорядковану структуру: укріплення, монументальні громадські споруди, місця для зібрань тисяч людей. Такі населені пункти засвідчували факт існування централізованої влади: суспільні структури, як відомо, виникають ще до утворення міст-держав і держав.

---

⁷ Відейко М. Ю. Південно-Східна та Центральна Європа у VI-IV тис. до н.е. Київ-Умань, 2015.

Ареал поширення культурної спільноти Трипілля-Кукутень було політично поділено поміж майже десятком таких вождівств. Чисельність його населення у першій половині IV тис. до н.е. сягнула 400 – 600 тисяч осіб. Одне із вождівств, розташоване у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, було найбільшим і найпотужнішим. Його головні поселення – «столиці» Майданецьке (близько 200 га) і Тальянки (340 га). Це вождівство, ймовірно, контролювало низку менш потужних вождівств у Наддніпрянщині та межиріччі Південного Бугу і Дністра. Встановлення цього контролю стало кроком до появи протодержави⁸.

Трипільці створили розгалужену знакову систему, що дійшла до нас у декорі керамічних виробів. Вона слугувала не лише ідентифікатором для окремих спільнот різного рівня, але і засобом комунікації між людьми та між ними і богами, вищими силами. Ці знакові системи (піктографічна писемність) у всьому світі стали предтечами писемності.

Упродовж двох тисячоліть культурна спільність Трипілля-Кукутень також контактувала з сусідами на заході та сході. Це були спільноти, що належали до хліборобської цивілізації Давньої Європи (на заході) і до давніх спільнот мисливців-рибалок (на півночі, півдні та сході). При цьому сусіди інтегрувалися у трипільські родоплемінні структури і навпаки. Це відображено у господарстві та матеріальній і

---

⁸ Відейко М. Ю. Нарис п'ятий. Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу. *Українська державність: історико-правничі нариси* / за заг. ред. В. А. Смолій. Київ, 2021. С. 118–145.

духовній культурі. Так само багатосторонньо взаємодіяли і всередині культурної спільноти⁹.

Трипільська цивілізація залишила помітний слід в історії людства, а її багата спадщина донині зберігається у матеріальній та духовній культурі населення України: навички хліборобства, технології будівництва та декорування традиційного житла, риси світогляду, відображені в орнаментиці одягу, посуду, писанок.

Наприкінці IV тис. до н.е. через кліматичні зміни етнокультурна мапа Давньої Європи переформатовується. Населення історико-географічного ареалу України скорочується у кілька разів, дезінтегруються трипільські вождівства, зникають протоміста. Їх змінили об'єднання, економіка яких ґрунтувалася на різних видах тваринництва, зокрема кочового. У перебудові господарських систем активну участь брали нащадки трипільців, використовуючи тисячолітні набутки технологій, організації суспільного та духовного життя. Передовсім ті, які допомагали виживати: технології виробництва знарядь праці та зброї, традиції організації влади у вигляді родоплемінних структур та вождівств. Поширювали колесо, на основі його створили доволі досконалі як на той час транспортні засоби. Свій побут пристосовували до рухливого способу життя, до сезонного переміщення зі стадами домашніх тварин.

Бракувало ресурсів і за них боролися. Так суспільство структувалося; з'являється еліта, влада якої стає спадковою. Це яскраво відображено у поховальних ритуалах. Поширюються поховання під курганами. Висота насипів залежала від суспільного

---

⁹ Відейко М. Ю. Південно-Східна та Центральна Європа у VI-IV тис. до н.е. Київ-Умань, 2015.

становища похованого, що підтверджують і супровідні дари. У них – тогочасні уявлення люду про потойбічний світ і життя в ньому, а разом з тим і свідчення статусу померлого: вождя, жреця, воїна, ремісника, члена громади чи раба¹⁰. Так майже 5000 років тому почали формуватися традиції кочових степових суспільств, представники яких в наступні тисячоліття займатимуть ці території в історико-географічному ареалі України. Відтоді починається відлік історії співіснування та взаємодії у нашому краї цивілізацій хліборобів і кочовиків¹¹.

У III — II тис. до н.е. населення земель України продовжує взаємодіяти з оточуючим світом. Контакти степової людності сягали не лише Кавказу, Закавказзя, але й Анатолії та, ймовірно, Давнього Єгипту. Звідти прийшли не лише екзотичні вироби (приміром, єгипетський фаянс), але й система мір, уживана для виготовлення виробів з бронзи, традиції муміфікації небіжчиків, відбулося знайомство із писемністю. Хлібороби лісової та лісостепової смуги підтримували зв'язки із вождівствами Центральної та Південної Європи. В регіоні Південного Бугу проходила гілка Бурштинового

---

¹⁰Див.:*Пустовалов С. Ж.* Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. Київ, 2005 ;
Пустовалов С. Ж. Етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. Київ, 2015.

¹¹Див.:*Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності.* Київ, 2007. С. 208-221 ; *Anthony D. W.* *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World,* Princeton University Press, 2007.

Шляху, який поєднав Північ і Південь Європи¹². Через дальню торгівлю місцева еліта надбавала престижні предмети розкоші, а ремісники знайомилися з технологічними досягненнями Давнього Світу.

Мешканці наших країв, як свідчать археологічні відомості, були серед учасників відомих історичних подій, що відбувалися у Давньому Світі та знайшли відображення у епічних творах. Йдеться і про Троянську війну¹³. Зокрема в “Іліаді” згадано землю і місто кіммерійців, які мешкали, за уявленнями еллінів, на краю світу. Руїни міста з тогочасними укріпленнями та мурованими будівлями досліджено на території міста Миколаєва, в урочищі Дикий Сад¹⁴. Відтак маємо численні точки дотику і між локальними цивілізаціями в історико-географічному ареалі України, і між багатьма цивілізаціями поза ареалом. Ця постійна взаємодія на наших землях різних цивілізацій формувала їхній неповторний вигляд, збагачувала матеріальну та духовну культури.

Суттєво тоді впливали на історичні процеси періодичні зміни клімату, які спричиняли міграції населення та неминучі у таких випадках військові конфлікти.

Історико-географічний ареал України постійно приваблював мігрантів та завойовників зі сходу й заходу. Давня історія нашого краю драматична не лише через його геополітичне положення, а й

---

¹²Див.: Гордіївський могильник / за ред. В. Клочка. Київ, 2008.

¹³Див.: Гордіївський могильник / за ред. В. Клочка. Київ, 2008.

¹⁴Черняков І. Т. «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кіммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні). *Праці центру пам'яткознавства*. 2010. Вип. 17. С. 116–122.

через внутрішню розсосередженість на різних пріоритетах. Південні степи України були частиною величезного євразійського коридору, що починався за тисячі кілометрів на Сході, з берегів Тихого океану. Степ завжди був у владі рухливих та войовничих племен кочівників — від кіммерійців та скіфів, до сарматів, гунів, болгар, аварів, хазарів, мадьяр, печенігів, половців, торків, монголів, татар і калмиків. Їхні пересування за останні три тисячі років, неабияк вплинули на мереживо соціокультурного й економічного життя та перебіг етногенетичних процесів.

Науковці, зокрема Ф. Вовк та його послідовники, стверджують, що українці належать до народів з виразним антропологічним типом. Більшості українців, як встановили дослідники, властиві відносно високий зріст, довгі ноги, смуглявий колір шкіри, темне волосся та очі, кругла голова, довгасте обличчя, прямий ніс. Ці особливості конституції тіла притаманні 60-ти – 80-ти відсоткам сучасного сільського населення України. Цей трьохтисячолітній антропологічний тип більше поширений на північно-західних територіях України. Йдеться про переважну більшість людності Галичини, Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я X – XIV ст., козацької України та сучасного корінного населення.

Упродовж I тис. до н.е. терени України були ареною взаємодії кількох цивілізацій: античної (представленої еллінськими містами-державами та іншими політичними утвореннями, а наприкінці — Римом), степових номадів (кіммерійці, скіфи, сармати) та хліборобської («скіфи»-орачі, «скіфи»-хлібороби, гелони, будини та інші «народи» за Геродотом, таври, фракійці, кельти)¹⁵. Кожна з них

15Відейко М. Ю. Нарис п'ятий. Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу. *Українська*

мала свої культурні та політичні традиції, закорінені у попередніх епохах. Це був також час співіснування, а почасти і військових зіткнень у цьому ареалі найрізноманітніших політичних утворень — від вождівств до полісів, царств, імперій.

Кіммерійські племена відомі на теренах України у IX – VII століттях до н.е., займали територію між Доном і Дунаєм, де виявлено значну кількість їхніх поховань. Відомо, що кіммерійці, об'єднані у кілька вождівств, мали своїх правителів – «царів», власників значної кількості худоби, і потужне кінне військо, підпорядковане вождям. Підтримували тісні зв'язки зі своїми сусідами на Кавказі. У цей час відбулося епохальне вдосконалення озброєння і кінської зброї. Одні з найдавніших у Східній Європі металеві вудила знайдено в похованні XI-X ст. до н.е. Гордіївський могильник на річці Південний Буг. Виготовлені за асирійським взірцем із залізної руди, що добувалася на теренах нинішньої Луганщини. Від чорнолісівців, мешканців лісостепової України, кіммерійці отримували хліб. Мали вони і постійні зв'язки із південно-східними теренами Європи. За межами Карпатських гір є понад відомих 150 поховань кіммерійців, це сліди набігів, які переросли у переселення частини номадів¹⁶. Починаючи із VIII ст. до н.е., їх усе частіше згадують асиро-вавилонські та урартські джерела. Відомі походи кіммерійців проти держави Урарту.

державність: історико-правничі нариси / за заг. ред. В. А. Смолій. Київ, 2021. С. 129–135.

¹⁶Chochorowski J. Koczownicy Ukrainy. Katalog Wystawy. Katowice, 1996. S. 107–138 ; Chochorowski J. Scytowie a Europa Środkowa – historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów, 2014. Tom XXXV. S. 9–58.

За часів Ашшурбанапала (668-627 рр. до н.е.) від їхніх набігів потерпали держави Малої Азії. Певний час Ассирія та її союзник Єгипет отримали перемогу над кіммерійцями. Частина їх із захопленою здобиччю, яку археологи виявили у похованнях (Мельгуновський курган, курган Квітки та ін.) повернулася на батьківщину, а частина залишилася в Малій Азії, створивши власну державу під назвою Гамір. Їх змогли потіснити лише сильніші супротивники – *скіфи*.

Значну увагу скіфам приділив історик Геродот. Зауважимо, що скіфських правителів він іменував царями. Їх родовід, як і належить монархам того часу, виводився від божественних предків — Геракла, батьком якого був Зевс та Борисфена, від доньки якого еллінський герой мав трьох синів, один з яких став царем скіфів.

Скіфи продовжили набіги на північ від степів¹⁷, проти хліборобського населення. Однак тут вони мали справу із потужними вождівствами, які ще у час протистояння з кіммерійцями створили систему міцних укріплень. Вона включала невеликі фортеці та міста, які стали центрами влади. На їхнє спорудження залучено неабиякі ресурси, бо тільки так можна було звести величезні за розмірами і потужністю укріплення Більського городища на Полтавщині (VIII – III ст. до н.е.; близько 5000 га), Трахтемирівського – на Дніпрі (VII – IV ст. до н.е.; близько 500 га), Немирівського – на Вінничині (IX – V ст. до н.е.; близько 100 га)¹⁸.

---

¹⁷Фіалко О., Болтрик Ю. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. Київ, 2003.

¹⁸Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності. Київ, 2007. С. 260–263 ; The Fortresses of Ukraine. The Builders of Early Iron Age Strongholds in Podolia / Marcin Ignaczak, Yuriy Boltryk,

Поселення із тисячами мешканців були не лише політичними, але й економічними, релігійними, торговими та військовими центрами. Багаті поховання, зокрема й царського рангу (курган Переп'ятиха¹⁹ та ін.), скарби з коштовними золотими виробами (Михалківський скарб)²⁰ засвідчують: у цього населення була потужна військова та політична еліта. Вона й зуміла мобілізувати ресурси для протистояння скіфським царствам, що контролювали степи.

Археологічні відомості досліджуючи сліди набігів кочовиків на хліборобське населення, дають ясне уявлення про військове протистояння між ними. У VII-VI ст. до н.е. скіфи досягають Закарпаття, Центральної Європи, частина їх оселяється у тамтешньому степу. Археологи зафіксували масштабні міграції населення у Європі, викликані цим нашествям. Утім воно ж допомогло місцевому населенню консолідуватися, утворити потужні вождівства та збудити чергову урбанізаційну хвилю.²¹ Такі ж процеси відбувалися і в історико-географічному ареалі України.

Частина скіфів спрямувала свою військову активність на Північний Кавказ та Закавказзя. Як союзники Ассирії, підтримуючи її панування над місцевими державами — Мідією, Вавилонією,

---

Oleksandr Shelekhan, Oksana Lifantii, Łukasz Ołędzki. 2016. Vol. 21(1) ; Хотівське городище (новітні дослідження) / Е. А. Кравченко (ред.), С. А. Горбаненко, О. П. Журавльов, Д. М. Пефтіць та ін. 2017.

¹⁹Скорий С. А. Курган Переп'ятиха. Київ, 1990.

²⁰Бандрівський М., Крушельницька Л. Золоті Михалківські скарби та їх доля. Львів, 2012 ; Nadacek K.. Złote skarby Michałkowskie. Kraków, 1904.

²¹Fernández-Götz, M. Urbanization in Iron Age Europe: Trajectories, Patterns, and Social Dynamics. *J Archaeol Res*. 2018. Vol, 26, S. 117–162.

Лідією та суперництво з Урарту. Цей союз навіть закріпили одруженням скіфського володаря з асирійською принцесою. Однак під час антиасирійського повстання, очоленого мідянами та вавилонянами, скіфи пристали на їхній бік і стали співучасниками знищення Ніневії та пограбування здавалося б непереможної імперії. Про ці буремні події розповідають азійські трофеї, знайдені у скіфських похованнях на теренах України: коштовний посуд, рештки меблів, парадної зброї тощо²².

Отже, кочівники степу і хлібороби лісостепу та полісся не лише конкурують, а й тісно взаємодіють та, як стверджує Геродот, «ведуть однаковий спосіб життя», а скіфам не дарма упали з неба плуг і ярмо, адже вони «сіють зерно не для власного харчування, а на продаж». Геродот підтверджує тяглисть землеробської традиції і надає їй глибокого символізму.

Окремо варто наголосити на значному впливі еллінської культури в історико-географічному ареалі України впродовж близько тисячоліття. Античні держави еллінів виникли на обох берегах Боспору Кіммерійського, у Західному Криму, Нижньому Побужжі і Нижньому Подністров'ї з головними центрами Пантікапеєм, Херсонесом, Ольвією і Тірою.²³ Були тут і міста-держави - поліси (Ольвія, Херсонес, Тіра), і монархія, що об'єднала низку полісів

22Болтрик Ю. В. Культурна приналежність Литої Могили (інтерпретація маркерів). *Мотив – стиль, образ – знак у контексті давніх культур і традицій*. Винники, 2019.

23Історія української культури : у 5 т. 2001. Т. 1. С. 383.

на Боспорі. У I ст. до н.е. вони потрапили під владу Понтійського царства, а після його падіння — під контроль Риму²⁴.

Впродовж тисячоліття античні міста-держави творили нашу історію, тісно взаємодіючи з місцевим населенням – скіфами, кельтами, фракійцями, таврами, торгували із хліборобами лісостепу. Еллінський період в Україні був часом розвитку державотворення і політичних відносин, економічного життя і торгівлі, розквіту культури, освіти, мистецтва та повсякденного побуту людей. Нащадки еллінів, греки, і нині проживають в Україні, є невід’ємною і значущою складовою Українського народу та його культури.

За доби великого переселення народів почався тривалий процес переформатування етнокультурної мапи історико-географічного ареалу України. Його початок сягає останніх століть до н.е. і збігся з дезінтеграцією політичних утворень скіфського часу — власне скіфських і хліборобів лісостепу. Збереглися три контрольовані скіфами території: за Дунаєм, на Нижньому Дніпрі та Скіфське царство Таврики з Неаполісом-столицею²⁵. На решті територій у степовій частині домінували сарматські вождівства²⁶. Вони поширили свій вплив і на нащадків різноплемінного хліборобського населення. Еллінські міста та держави в регіоні перебували під контролем Риму:

---

24 Крижицький С. А., Зубар В. М. Античні держави Північного причорномор’я. *Україна: хронологія розвитку. Від первісності до пізньої античності*. Київ, 2007. С. 352–459.

25 Кравченко Е. Сутінки Скіфії. *Історія цивілізації. Україна*. Харків : Фоліо, 2019. Т. I. С. 59–64.

26 Симоненко О. В. Походження сарматів та їх прихід у Понтійські степи. *Історія цивілізації. Україна*. Харків : Фоліо, 2019. Т. I. С. 264–270.

Тіру та околиці включено до провінції Мезія, у решті перебували римські гарнізони. В цей період жвавої торгівлі, формування нових культурних зразків перепліталися риси античної культури еллінського та римського взірця з «варварськими» культурами скіфів, сарматів, кельтів²⁷ та фракійців.

Хистку рівновагу порушили у III ст. вторгненням з півночі племенні об'єднання-вождівства готів-германців. Очоловані королями (лат. *Rex*), вони спрямували головні зусилля, щоб захопити контроль над узбережжям Понту Евксинського і Таврики. Після цього кілька десятиліть здійснювали набіги на провінції Римської імперії. Ці події увійшли в історію під назвою «скіфських війн»²⁸. Вони наблизили крах Римської імперії, який стався за кілька століть потому.

Після успіхів на цьому напрямку, готські королі заповзялися захопити контроль і над територіями у глибині історико-географічного ареалу України та поза його межами. Наслідком стало утворення у III ст. «Імперії Ерманаріха» (фактично — суперскладного вождівства), яка об'єднала племена «варварів» різного походження — від германців і балтів до сарматів та слов'ян.

У культурному відношенні воно інтегрувало традиції племен, які належали до різних мовних груп. І доповнило елементами римської культури. Археологи називають це явище «культурами римських впливів», до яких належить і черняхівська культура, поширена на

---

²⁷Казакевич Г. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції. Київ, Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015

²⁸ Jordanes. The origin and deeds of the goths / translated by Charles C. Mierow. URL: <https://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/jordgeti.html> (last accessed: 22.08.2022).

землях України²⁹. Отже культурні традиції представників різних регіонів континенту — нащадків хліборобів, номадів, синтезувалися з античними — еллінськими та римськими традиціями. Цей процес відбувався у різний спосіб — найперше завдяки встановленню взаємовигідних торговельних зв'язків та прийняттю «варварів» на військову службу імперії.

Саме тоді на її теренах поширюється християнство. Таврика, особливо Херсонес, стали місцем заслання перших християн, серед яких найвідоміша постать — папа Климент I (помер між 97-101 рр.), Християни, як свідчать археологічні відомості, починаючи із II – III ст. були серед мешканців Херсонеса. Вже у III ст. нова релігія проникає до готів та підвладних їм племен, про що свідчать розкопки поховальних пам'яток. Першим їхнім єпископом став Ульфїла (311-383 рр.), учасник Константинопольського собору 360 року. Йому належить переклад Біблії готською мовою. Так християнство стало відоме і набуло поширення в історико-географічному ареалі України вже у I – IV ст. Приблизно тоді ж у містах, підконтрольних Риму, зокрема у Тавриці, з'являються юдейські громади.

Криза та занепад Римської імперії у V ст. спричинили значні історичні зрушення в Європі. Досягнення античних цивілізацій зруйнували варвари, що прийшли з європейської півночі та євразійських степів. Після появи готів у III ст. та вторгнення гунів IV ст. землі України стали одним із плацдармів наступу «варварів» на захід та південь континенту. Усі вони – готи, сармати-алани, гуни, а згодом слов'яни – стали творцями «варварських королівств» – від

---

29 Див.: Баран В. Д. Черняхівська культура. Київ, 1981.

королівства вандалів і аланів у Північній Африці і Вестготського королівства на теренах Іспанії до королівства остготів в Італії.

Історичні події, які передували цьому на землях України, оспівано у давніх сагах та середньовічному епосі, зокрема у «Сазі про Гервер» та у «Пісні про Нібелунгів». Їхніми героями поруч з легендарними нащадками богів стали історичні постаті — король Ерманаріх, вождь гунів Аттіла. Чимало місць, у яких відбуваються події епічних творів, – це історичні терени України: країни Ойум та Гуналанд, ліс Мюрквид, місто Данпрастад, Архаймар – «садиба над рікою». Так наша земля долучилася до легендарної складової європейської історії.

Михайло Грушевський вважав, що український етнос утворився внаслідок взаємозв'язків слов'ян і сарматів. Час додав до цього переліку багато представників інших етнічних груп, серед яких балти, кельти, германці. Асимілювавшись вони сформували основу для утворення нових етносів. Слідом за чеським лінгвістом Л. Нідерле чимало сучасних дослідників вважає, що слов'яни походять з північно-західних теренів України між Карпатами, Прип'яттю та Середнім Дніпром. Це ядро українських етнічних земель, де з прадавніх часів, з глибин тисячоліть формувався український народ. Уже факт збігу кордонів слов'янської батьківщини з батьківщиною українського етносу дає підстави вважати тутешніх слов'ян, які виникли внаслідок неперервного розвитку цивілізації від найдавніших культур, *праукраїнцями*.

Майже 1,5 тис. років тому відбувся розпад праслов'янської мови. За даними археології, саме в цей час слов'яни почали інтенсивно розселятися зі своєї прабатьківщини між Карпатами та Середнім Подніпров'ям по Дунаю, в басейн Лаби та Одри, на Балкани, на Верхній Дніпро та на Волхов, по Десні на Сейм та Оку. З IX ст.

простежуються окремі східнослов'янські діалекти, які спершу мало відрізнялися один від одного. Однак з XI ст., на думку А. Кримського, «мова Наддніпрянщини та Червоної Русі (Галичини) — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна одиниця. І в ній надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сучасної української мови, бо вона ж має в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей». ПРИМІТКА Сучасні лінгвісти також відзначають в мові Південної Русі XI ст. багато знакових для української мови особливостей. Найвиразніші – інфінітивна форма дієслова (*жити, нести* тощо), дієслова із закінченням *-мо* (*маємо, віруємо, даємо*), кличний відмінок іменника (*brate, дружино, Петре* тощо), м'яке «г», злиття «ы» та «і» в середнє «и», а особливо вживання голосної «і» там, де білоруси та росіяни вживають «є». Наприклад, *літо, сніг, сіно, віче, діло, гріх, віз, ліс, діти* тощо. Лінгвісти пояснюють ці розбіжності формуванням української мови на південнослов'янських говірках уличів, тиверців, волинян, деревлян, білих хорватів, полян, а російської та білоруської — на північнослов'янських діалектах дреговичів, радимичів, кривичів.

Ось лише деякі приклади: *парубок, виникнути, окріп, глум, вежа, батіг, виринути, недбальство, віття, гілля, колода, жито, стегно, лічба, сякий, кицька, тряся, коло, яруга, кожух, оболонь, гай, полонина, гребля, рілля, глей, глечик, багаття, криниця, збіжжя, лазня* та багато інших. Українською звучать літописні київські топоніми: *Печерська Лавра, Видубичі, Либідь, Довбичка, Киянка, урочище Угорське* та ін. Знайдено меч XI ст. з написом українською мовою «*коваль Людота*».

Сучасне мовознавство дозволяє визначати: українська мова почала формуватися з VI ст. В XI – XIII століттях Південна Русь розмовляла

праукраїнською мовою, що також засвідчують численні надписи на стінах Софійського собору Києва. В цей же час північніше формувалися прабілоруська та праросійська мови.

У північно-західних теренах України слов'яни були представлені політичними утвореннями – вождівствами склавинів та антів. Ці назви відомі з візантійських джерел. За археологічними відомостями, склавинам відповідає празька культура (Прага-Корчак), поширена від Прикарпаття та Волині до Полісся, антам — пеньківська, між Південними Карпатами та басейном Дінця.

Упродовж VI ст. поселення склавинів з'являються не тільки на Нижньому, але й на Середньому та Верхньому Дунаї. Саме від них починають свою етнічну історію чехи, морави, словаки. У VI ст. слов'янські переселенці з верхів'їв Дунаю заселили басейни Ельби, Заале та Одера. Змішалися з місцевими племенами і в VI–VIII ст. започаткували своєрідну культуру західних слов'ян — полабів, украин, лютичів, помор'ян, ободритів та лужицьких сербів. Їхні селища та городища проіснували у межиріччі Одри та Ельби до XIII ст., а далі були знищені або асимільовані внаслідок германської експансії.

Дослідник О.М. Трубачов показав на карті поширення топонімів *Київ, Києво, Київець, Києвичі* тощо. Красномовний територіальний збіг цієї топонімії з регіонами, заселеними слов'янами в VI–VIII ст., тобто в часи, що передували постанню України-Руси. Лише на Верхній Волзі ці назви, очевидно, з'явилися дещо пізніше, в процесі слов'янської колонізації цих територій у X–XII ст. Цю топонімію у VI–VIII ст. принесено з північно-західних теренів України на Балкани, в басейни Дунаю, Вісли, Одри, Лаби, Верхнього Дніпра та Волхова. А тому маємо підстави вважати, що Київ на Дніпрі був центром одного із слов'янських вождівств ще до постання Русі як держави.

Науковці давно звернули увагу: багато слов'янських топонімів північного заходу України мають свої аналоги на Адріатиці, в басейнах Дунаю, Лаби, Одри, Вісли. Для прикладу на півдні Київщини є річка Хорватка, а князь Володимир Святий тисячу років тому воював з білими хорватами, які жили у Прикарпатті біля витоків Дністра та Пруту. Крім хорватів Адріатики, з історичних джерел відомі чеські хорвати та дуліби. За літописними даними, плем'я дулібів раніше жило на Волині та на Верхньому Дністрі. За Константином Порфирородним, серби спочатку жили в країні Бойки, в Карпатах, про що свідчить і назва річки Сербень на Івано-Франківщині. Звідси в VI –VII ст. вони переселяються на Адріатику та в басейн Лаби (лужицькі серби або сорби).

В державах, створених південними слов'янами, відомо сотні відповідників до географічних назв України, особливо Житомирщини та Київщини: *Житомир, Малин, Болярка, Бараши, Радичі* тощо. Є там один *Київ*, двоє *Київців*, п'ятеро поселень з назвою *Києво, Кияни*. Якщо не всі, то значна частина цих назв майже півтори тисячі років тому принесли на Балкани слов'яни, які прийшли сюди з території України. Такі ж «топонімичні паралелі» з питомо українськими назвами зустрічаємо у Польщі, Моравії, в межиріччі Лаби та Одри. Все це — наслідок розселення слов'ян у VI –VII ст. зі слов'янської прабатьківщини між Прип'яттю та Карпатами.

Привертає увагу величезна кількість спільної з українською лексики в сербській та лужицькій мовах. Ось лише деякі приклади: *ватра, вабити, важити, вилиця, тазда, гай, гинути, голота, гуска, заскочити, злочин, квочка, комин, корисна, крок, лагодити, лаяти, людства, люлька, муляти, напад, паша, гуня, плахта, послуга, прая, сукня, торба, шкодити* та багато інших.

Із VII ст. археологічно простежується експансія волинян та деревлян у північному напрямку, на лівий берег Прип'яті. Особливо інтенсивно вона відбувалася у VIII – IX ст.: тоді слов'янізувалися території Берестейщини та Північного Полісся аж до Верхнього Німану. Тому аналоги гідронімам України маємо у Верхньому Подніпров'ї. Маються на увазі праві притоки Березини у Білорусі: *Рославка* (порівняйте: р. *Рославка* та с. *Рославичі* в басейні *Росі*), *Сана* (від р. *Сян*), *Бруч* (від р. *Збруч*), *Дулібка* (від племені *дулібів*, що проживало на Волині). Так постало прабілоруське літописне плем'я-вождівство дреговичів, культура і мова якого має витоки в землях волинян та деревлян Волинського Полісся. Говірки півдня Білорусі і нині зберігають спорідненість з говорами Волині та Житомирщини. Разом з тим, культура дреговичів відрізнялася від культури численних балтських елементів Південного Полісся. Найкраще це простежується у прикрасах жіночого убору. Про інтенсивне змішування слов'ян з балтами свідчить антропологічний тип дреговичів. На відміну від давнього і сучасного населення північного заходу України, вони були носіями валдайського антропологічного типу, який вважається балтським. Саме до нього належить переважна більшість давніх та сучасних балтів, а також білорусів.

Вождівство кривичів, очевидно, формувалося у VIII – IX ст. на Верхньому Дніпрі. На ґрунті балто-слов'янської людності в умовах потужного допливу нових слов'янських переселенців з Прип'ятського Полісся та Середнього Подніпров'я. Формувати ж західну гілку кривичів (полочан) суттєво допомогли дреговичі, що просувалися з півдня.

Український етнос розцвів у самобутній культурі Руси-України. Саме тієї, про яку писав Арнольд Тойнбі, але помилявся у часі та

назві. Уважно читаючи його зіштовхнулися із декількома проблемами, які спробуємо розв'язати.

Перша проблема: перебуваючи у полоні своєї теорії, яка, зокрема, стверджує «...що найменшою ланкою досяжного для розуму поля історичного дослідження має бути ціле суспільство, а не випадкові ізольовані його фрагменти», Арнольд Тойнбі припускається фундаментальної помилки, коли пише «*Верхній басейн річки Дніпро був тим осередком у російському регіоні, в якому вперше закріпилася православна християнська цивілізація, на момент свого первинного перенесення від Константинополя, через Чорне море та через Євразійський степ. Звідти центр тяжіння православної християнської цивілізації в Росії був перенесений російськими поселенцями, впродовж дванадцятого століття, до верхнього басейну Волги, коли вони розширювали свої кордони в цьому напрямку на територіях примітивних язичницьких фінських жителів північно-східних лісів. Пізніше ареал життєдіяльності знову змістився і повернувся, цього разу, від Верхньої Волги до нижнього Дніпра, коли легкий опір лісових народів був переважений розгромним тиском кочівників євразійського степу. Цей тиск, який раптово росіянам нав'язав монгольський хан Батий в 1237 році н. е., в результаті відомої кампанії, справді був надзвичайним і тривалим; при цьому цікаво спостерігати, що в цьому випадку, як і в інших, величезна загроза викликала надзвичайно оригінальну нетрадиційну відповідь»³⁰.*

Слід зазначити, що Тойнбі помиляється іменуючи верхній басейн річки Дніпро «російським» і православним. Справа в тому, що цей

---

30 Toynbee A. J. A Study of History. Oxford University Press, London, 1934. Vol. II: The Genesis of Civilizations. P. 154.

регіон навіть у літописі не позначався, як *Русь* (а тим більше – *Росія*), яку він, так само як і візантійські джерела, локалізував у межах Чернігівської, Київської та Переяславської земель — тобто Подесення та Середнього Подніпров'я.

У 988 році, коли Русь прийняла християнство, про Росію ніхто не міг знати, бо така назва виникла лише на початку XVIII ст., а отже не було і «російських поселенців». Не існувало тоді і «православної цивілізації», адже до 1054 року Церква була єдиною і не ділилася на православну та католицьку.

Щодо східних теренів нинішньої європейської частини Росії, то в X ст. вони й справді були осідком «язичницьких фінських жителів північно-східних лісів» (насправді угро-фінських), яких, однак, нема жодних підстав вважати «примітивними» за рівнем культурного та суспільного розвитку. Додамо до них балтські племена, про які Тойнбі не згадує, а також літописних слов'ян — кривичів та словен. За сучасними уявленнями, це різномовне та різнокультурне середовище піддалося експансії варягів, які прагнули прокласти торговельні шляхи на схід, до Волзької Болгарії і далі. Внаслідок цього утворилася держава із центром у Києві та низка інших етнополітичних структур, які конкурували між собою. Як бачимо, уявлення Тойнбі про ці регіони досить далекі від реальної картини, яку відтворено на підставі як писемних, так і археологічних джерел.

Окрім того, із VI ст. чи й раніше значне місце на теренах України займали номади³¹, зі своїми державними утвореннями. Їхній вплив часом сягав далеко за межі цих земель. На зміну гунам, руйнівникам

---

31 Приходнюк О. Гуни та протоболгари в Європі. Київ, 1999 ;
Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни
(друга половина I тис. до н.е.). Київ-Чернівці, 2001.

Римської імперії, приходять булгари та авари. У центрі Європи постає Аварський каганат; потужна держава підкорює значну частину слов'янського світу. Частина болгар мігрує за Дунай і там у спілці зі слов'янами створює свою державу на кордонах із Візантією. Східна Римська імперія контролює значну частину Таврики, перетворюючи її на свій східний форпост. На межі із ним у VI ст. постає ще одна супердержава раннього середньовіччя — Тюркський каганат, землі якого на сході сягають давніх держав Китаю та Кореї. Завершується становлення Великого шовкового шляху, який справив неабиякий вплив на цивілізаційний розвиток Євразії, поєднавши Схід і Захід. У VII ст. зміцнюється Хозарський каганат, який згодом, підкоривши значну частину слов'янських вождівств, до сіверян і полян включно, долучає їх до цього процесу³². Міграція аланського населення з Північного Кавказу на кордони зі слов'янами³³ продовжує давню традицію взаємодії з іранськомовним населенням, прискорює народження нових своєрідних традицій.

Боротьба каганату з арабами у VII – VIII ст. вилилася у низку кривавих війн. Війська халіфату доходили до Дону, намагаючись, хоча й не зовсім успішно, поширити сюди нову віру – в Аллаха. Так населення східних теренів України отримало можливість ознайомитися ще з однією світовою релігією – ісламом. Політичні обставини VIII ст. підштовхнули частину еліти Хозарського каганату прийняти як державну релігію юдаїзм, який, проте, не став там домінуючим, а співіснував з традиційними віруваннями. У той самий

---

³²Комар О. В. Ранні хозари у Північному Причорномор'ї. *Археологія*. 2000. № 1. С. 130–142.

³³Давня історія України. Слов'яно-руська доба. Київ, 2000. Т. 3. С. 211–213.

час Таврика перетворилася на бастіон християнства, поширеного не лише серед мешканців імперських міст, а й серед готського населення. Звідси проповідники проникали в інші регіони — на схід і на північ.

У VIII ст. на землях, частково спустошених кочівниками, складається нова система політичних союзів і на Правобережжі Дніпра виникають нові слов'янські вождівства, назви яких в XI ст. потрапили до «Повісті минулих літ»³⁴: хорвати, древліани, волиняни, бужани, уличі, тиверці, поляни та інші. Їхнім археологічним відповідником є культурний комплекс типу Луки-Райковецької, поширений у лісовій та лісостеповій смугах між Карпатами і Дніпром³⁵. На півночі Лівобережжя продовжувало існувати вождівство сіверян (роменський культурний комплекс)³⁶. Про характер цих утворень свідчать титули правителів – союзників київських князів першої половини X ст.: згадані у літописі «князі» та «світлі князі».

Кожне з цих князівств могло стати животворним осередком слов'янської держави, як це відбувалося на захід та на північ від Карпат: там упродовж VIII ст. виникають королівства сербів, хорватів, Велика Моравія, тощо. Чільним знаком державотворення стала поява укріплених поселень, зародків майбутніх міст, від яких до наших днів

34Літопис руський. Переклад з давньоруської, передмова Л. Є. Махновця. Київ, 1989.

35Див.: Михайлина Л. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ, 2007 ; Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. Київ, 1976.

36 Див.: Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-IX ст. Київ, 1992.

дійшли сотні городищ³⁷. VIII – IX ст. означено заснуванням кількох сотень укріплених пунктів, з яких близько 80 можуть вважатися містами. 9 таких територіальних утворень сягали території понад 75 га.

Найбільші міста – центри слов'янських князівств розбудовують у IX ст. на заході: Стільське (250 га)³⁸ та Плісенське (до 300 га) городища. Їх вважають осідками хорватів (білих хорватів). Всього з цим об'єднанням пов'язують 57 укріплених пунктів.

Найбільше укріплених поселень у сіверян – понад 100 (враховуючи території, які нині за межами історико-географічного ареалу України). Це зрозуміло, враховуючи їх відносини з хозарами та близькість до кордонів каганату, в економіці якого работоргівля посідала важливе місце. Аналогічна ситуація склалася і в уличів на правобережжі Дніпра: там постало близько 53-ох укріплень. На території князівства древлян відомо близько 20-ти городищ. Чотири з них складала комплекс Іскоростеня, знаного як столиця древлян. Бужани мали 21, а волиняни 22 укріплених поселення. Найбільше місто, ймовірно, столичне, площею 180 га було на місці пізнішого Возвягеля (1256, Звягеля XVI ст., Новоград-Волинського(1795 р.). Це князівство, спадкоємець дулібського княжіння, до аварських часів займало значні позиції.

Полянам належали 20 укріплень на обох берегах Дніпра, найбільшим містом княжіння був Київ. Якщо вважати полянським

---

³⁷ Див.: Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII-IX ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999.

³⁸ Корчинський. О. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2008. Вип. 12. С. 267–282.

Києвом поселення на Замковій горі (Киселівці), то його площа могла становити 10 га, а якщо на Старокиївській — близько 2 га³⁹. Засновником міста літопис називає князя Кия. На VIII – IX ст це було одне з найменших слов'янських племінних князівств в історико-географічному ареалі України за територією та кількістю укріплених поселень.

Найпотужніші слов'янські князівства у VIII – IX ст. виникли на прикордонні — західному, північно-східному та південному, де загрожували сусідні політичні утворення: Велика Моравія, Хозарський каганат та мадярське племінне об'єднання у «країні Етелькез». Князівства древлян та полян зносилися переважно із сусідніми слов'янськими князівствами, перебуваючи, втім, поблизу важливого водного шляху – Дніпра.

У VIII – IX ст. на Верхньому Дніпрі та навколишніх землях виникають поселення скандинавів, які вели торгівлю з Хозарією по «Східному шляху». У IX ст. вони проникають уздовж Дніпра на південь, в історико-географічний ареал України. Сліди їх перебування виявлені не лише у Києві⁴⁰, а й на берегах Дніпра та Десни, у гирлі Сули⁴¹. Цим свідченням певною мірою відповідають літописні

---

³⁹ Див.: Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII-IX ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999; Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н.е. Київ, 1980.

⁴⁰ Зоценко В. М. Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби». *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Київ. 2007. С. 118–142.

⁴¹ Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні. Київ, 1999 ; Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ, 1977 ; Коваленко В., Моця О., Ситий Ю., Скороход В. Дослідження шестовицького подолу. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*.

повідомлення про появу в Києві 860 року «варягів» Аскольда і Діра, а також про захоплення 882 року міста Олегом Віщим, який прибув сюди на чолі флотилії з 200 кораблів⁴².

На кінець IX ст. прибульці з півночі не лише контролювали полянську столицю Київ, опорні пункти вздовж Дніпра, але, як стверджують літописи, зробили данниками князівства древлян⁴³ (883 р.), сіверян (884 – 885 рр.) та розв'язали війну з тиверцями (885 р.), які відступили на захід, у Побужжя⁴⁴, заснувавши низку нових міст-фортець⁴⁵. Тим самим південні рубежі Київського князівства пройшли по р. Стугні і були відкриті з боку степу.

Крім того, як свідчать археологічні джерела, скандинави проникають через землі хорватів у межиріччя Прута та Дністра, підкорюють племена тиверців і створюють альтернативний дніпровському торговельний шлях до Візантії. Цей осередок варязької експансії частково припинив існування з нашествям печенігів у другій половині X ст.⁴⁶

Збірка наукових праць. Коростень, 2008. Т. I. С. 178–191; Довженок . Й , Гончаров В. К., Юра Р. О. Давньоруське місто Воїнь. Київ, 1966.

42 Літопис руський / переклад з давньоруської, передмова Л. Є. Махновця. Київ, 1989.

43 Зоценко В., Звіздецький Б. Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок стародавнього Іскоростеня. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX-X ст.* Чернігів, 2006. С. 73–89.

44 Див.: Літопис руський / переклад з давньоруської, передмова Л. Є. Махновця. Київ, 1989.

45 Кучера М. П. Городища уличів у Середньому Побужжі. *Археологія.* 2017. Вип. 4. С. 61–73.

46 Прохненко И. К вопросу о гибели Екимеуцкокого городища. *Tyragetia.* 2011. Vol. V [XX], nr. 1, S. 291–299.

У Київському князівстві заправила династія Рюриковичів (за літописом, Олег правив від імені сина Рюрика — Ігоря). 998 року з історико-географічного ареалу України за Карпати переселилися мадяри. Їхнє місце у степах зайняли печеніги, з якими київській владі довелося врегульовувати пересування Дніпровим шляхом «з варяг у греки». Саме багатства, отримані київськими князями завдяки торгівлі, створили базу економічної могутності Руської землі⁴⁷.

У другій половині IX ст. утворилася Русь – підкоренням завойовниками-русами частини слов'янських вождівств та інтеграцією місцевої еліти. Політичне утворення очолив конунг-князь іноземного походження – звичне для раннього середньовіччя явище, відоме історії європейських країн, які зазнавали норманської експансії. Такими ж звичними на той час є асиміляція та християнізація еліти. За сприятливих умов ця влада поступово поширює свою потугу, усуваючи крок за кроком місцеву племінну знать. Приводом для зміцнення одноосібної влади київського князя на місцях стало поширення правильної віри після хрещення 988 року. Упродовж останніх десятиліть X ст. київські князі підкорили племінні княжіння древлян, волинян, бужан, хорватів.

Якого ж висновку можемо дійти, аналізуючи трактування А. Тойнбі ранньосередньовічної історії України? Найперше, що значна частина західних істориків та філософів історії були та й залишаються в полоні фальсифікованої російської історіографії. Але, якщо *«історія в розумінні розвитку людських суспільств, що називаються цивілізаціями, проявляється як множинність паралельних, сучасних одне одному і порівняно недавніх діянь і*

47Моця О. Південна «Руська земля». Київ, 2007. С. 210–257.

досвіду в деякому новому вимірі, а саме у множинності спроб, застосованих до найновішого часу, подолати примітивний образ існування...», – ⁴⁸ то починати історію України з X століття було б, на наше переконання, вкрай необачно.

Але й українські історики не завжди враховують усе різноманіття історичних та культурних процесів, які відбувалися у історико-географічному ареалі України, не простежують їхній зв'язок з подіями та явищами поза межами цього ареалу.

На берегах Дніпра впродовж тисячоліть поступово, на базі багатьох прадавніх культур сформувалася християнська українська (руська) цивілізація яка поширилася «до берегів Уссурі». Назва *Русь* у іноземних джерелах виникає, починаючи із IX ст. А в XI ст. Русь стала могутньою європейською державою, з якою підтримували широкі політичні, економічні та культурні зв'язки держави Сходу й Заходу.

Вирішальне значення для утвердження України, спадкоємиці Русі, як частини європейської цивілізації мало офіційне прийняття християнства. Норман Дейвіс пише: «*За три століття після Карла Великого межі християнського світу значно поширились. До християнства (за порядком навернення) навернулися Моравія, Болгарія, Богемія, Польща, Угорщина і Київська Русь*».⁴⁹ Прийняття Києвом християнства у X ст. можна порівняти зі вступом України до ЄС у XXI ст. Це сприяло тісній взаємодії між Києвом та країнами Європи, зокрема, династичним шлюбом. Загальновідомо, Київський

---

48 Toynbee A. J. Civilization on Trial. New York, 1948. P. 24.

49 Дейвіс Норман. Європа. Історія / пер. з англ.: П. Тарашук, О. Коваленко. Л., 2014. С. 338.

князь Ярослав Мудрий був свекром щонайменше трьох європейських правителів.

Разом із тим не варто забувати, що історичні терени України долучилися до християнства задовго до офіційного хрещення, ще у I – IV ст.

Україна-Русь займала територію «...від Балтики і льодовитого океану до Чорного моря, і від Волги до Карпат» і «являла собою історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Скандинавією, що обумовило швидке її входження в загальноєвропейську історико-культурну спільність».⁵⁰ А тому була однією з найвпливовіших та найбільших держав середньовічної Європи.

Історія Русі – переконливе свідчення того, як можна правильно використовувати дуже вигідне географічне та геополітичне розташування України «... Русь, вже відома чотирьома кінцями землі» (Іларіон)⁵¹ Свого часу на теренах Східної Європи Русь відіграла не меншу роль, як імперія Карла Великого в історії Західної Європи.

Лише Україна є і фактичною та цивілізаційною спадкоємницею Русі. Як свідчать археологічні джерела, XI – I пол. XIII ст. були часом розквіту ремесел, торгівлі, будівництва культових споруд. Із земель Наддніпрянщини та інших регіонів Русі йшов потужний потік переселенців на Схід, у Залісся. Там князі з дому Рюриковичів засновували нові міста, нові центри влади, які конкурували з Києвом.

---

⁵⁰ Історія української культури : у 5 т. Київ, 2001. Т. 1. С. 675.

⁵¹ Там само.

Найпотужнішими серед них стали князівства Володимирське та Суздальське.

Загальновідомі причини послаблення Русі з центром у Києві. Суперництво між князівськими нащадками супроводжувалося кривавими війнами та кількарізовим руйнуванням самого Києва. Але найнищительнішими для міста стали набіги кочовиків та монгольське завоювання. Руські князівства поодинці не мали ні військових, ні економічних ресурсів, аби протистояти цьому лихові. Спроби спільно виступити проти монголів у союзі з половцями завершилися катастрофічною поразкою на річці Калці. Упродовж 1237 – 1240 рр. монголи планомірно знищували місто за містом, перетворюючи руських князів на данників Улусу-Орди.

Політична підтримка Європи, обіцяна Галицько-Волинському князеві Данилу, обмежилася наданням йому 1258 року королівського титулу. Але збройної допомоги європейські правителі не надали і це вирішило долю й західної частини Русі, яка теж потрапила під владу Орди. Монгольська навала змінила зв'язки з Кримом та Причорноморським регіоном. У XII – XIII ст. Русь утратила зиск від торгівлі з Кавказом, Малою Азією, Балканами та Середземномор'ям. Орда оволоділа степом та перебрала на себе комунікації в межах сучасної України, створивши у XIII – XIV ст. низку власних торгових міст. Руське королівство стало її данником, утім зберігаючи стосунки з державами Європи. Якийсь час завойовники використовували ці та прилеглі території як плацдарм для подальшої експансії на Захід та джерело ресурсів для інших війн. Для місцевої ж еліти єдиною можливістю відстояти власну ідентичність була участь у державницьких проектах сусідів: Польського та Угорського королівств і Великого князівства Литовського. За тогочасними

правосвідомістю і традиціями, визначальною була вірність володарю, а не країні.

Східна частина Русі прийняла ординську модель державотворення: основною цінністю вважалася сама держава, а її втіленням – володар, який стояв понад законом. Так підкорення Русі-України монголами стало одним із відправних пунктів, з якого розпочався її ментальний поділ. Той, що стане підґрунтям цивілізаційного протистояння між Заходом і Сходом на багато століть. Московія у цьому протиборстві відіграла і відіграє значущу роль: ще московський улус силкувався закріпити за собою спадщину Русі-України. Мінялися тамтешні князі, царі, імператори, тирані-диктатори, але жадоба Москви силоміць перебрати на себе чужу славу історію не послабилася. Не змінилися й методи, якими діє ця держава: агресія, руйнація, грабунок, фальсифікація.

Від 1228 р. Москва розв'язала 160 воєн. До ХХ ст. її територія розширилася з 216 тис. до 23 млн км². Московське царство, яке виникло у ХV ст. на руїнах Улуг Улусу – Орди, розбудовувалося загарбанням чужих територій. Почало з підкорення сусідніх руських князівств та Великого Новгороду, із завоювання державних утворень фінно-угорських народів. Насильницька асиміляція підкорених народів, знищення їхньої мови, самобутньої культури, вірувань були тоді, є й тепер основою політики Московії. «Російські війська несли завжди зоднорідження, подібне хіба тільки до зодноріджень ісламських фанатичних завойовників».⁵²

Московські царі й імператори загарбали та підкорили: у 1556 р. – татарські держави Поволжя, у 1581–1645 рр. – Сибір, у 1709 р. –

---

52 Липа Ю. Всеукраїнська трилогія. Київ, 2007. Т. 2. С. 226.

Україну, у 1721 р.– Прибалтику і Фінляндію, у 1739 р.– Східне Чорномор'я, у 1783 р.– Крим, у 1792 р. – Північно-Західне Причорномор'я, у 1772–1794 рр. – частину Польщі, упродовж ХІХ ст. – Кавказ та Закавказзя, 1813 р. – Грузію, у 1815р. – іншу частину Польщі та Бессарабію, у 1854 р. – Амурщину, у 1865 р. – Туркестан, у 1881 р. – міста Хіву й Бухару. Традицію загарбницьких війн продовжила більшовицька Росія: у 1917–1921 рр. – з Україною, у 1921 р. – з Польщею, у 1921 р. – з Казахстаном і Грузією, у 1922 р. – з Туркменістаном і Таджикистаном, у 1929 р. – з Китаєм, у 1936-38 рр. – з Японією, у 1939 р. – з Фінляндією, Польщею, Румунією. 1944 року приєднано Туву. Внаслідок Другої світової війни з Німеччиною та Японією Москва отримала контроль над Східною Європою, Китаєм та деякими країнами Південно-Східної Азії.

Після другої світової війни Росія у складі СРСР і після його розвалу, як самостійна держава продовжила експансіоністську традицію своїх споконвічно агресивних правителів. Москва підігрівала цілу низку кровопролитних воєн між державами, розпалила десятки внутрішніх збройних конфліктів, захопила території сусідніх держав – Молдови, Грузії, України... Колишні ординські володіння, які віковою внутрішньою деспотією, гарбанням і гнобленням чужого розрослися до імперії-монстра, нині своєю вкрай агресивною ідеологією і практикою рашизму реально загрожує світовій цивілізації. Перетворившись на державу-терористку.

Які ж висновки можемо зробити з багатомітної історії Руси-України?

Перший. Наша країна звіддавна тісно ув'язана у світові загальноцивілізаційні процеси.

Другий. На теренах України вже понад 6000 років тому розпочалося становлення протодержавних утворень-вождівств, яким у наступні 5000 років випало стати однією з провідних моделей політогенезу.

Третій. У часи Трипільської цивілізації, 7000-5000 років тому, закладено основи хліборобської традиції, яка визначила ментальність української нації.

Четвертий. Цивілізаційний розвиток та етногенез українців був процесом тривалим, але не лінійним та «монодержавним». Попри різне походження народів, які упродовж тисячоліть влилися в річище творення української нації: від місцевих аборигенів Кам'яного віку до хліборобських і кочових племен наступних тисячоліть.

П'ятий. Територія між Карпатами і Сіверським Донцем є історико-географічним ареалом України з неповторною історією і культурою.

Шостий. Історія України та українців починається від найдавніших поселень людей, а слов'янський період є лише одним з періодів, що понад тисячу років тому увінчався створенням держави Русь-України.

Сьомий. Після Другої світової війни країни цивілізованого світу засудили та заборонили фашизм, відмовилися від практики загарбницьких війн. У світі залишилося небагато країн, що вдаються до військових загарбань чужих територій. Однією з них залишається росія. У цій країні після 2000 року сформовано людиноненависницьку ідеологію та практику – рашизм.

Восьмий. Українська історична наука покликана якомога швидше і повніше донести світовій спільноті правду про багатовікову історію України, її одвічне протистояння агресивним намірам московщини і російської царської та комуністичної імперій, про світову загрозу сьогочасного людиноненависницького кремлівського режиму та його неонацистської ідеології рашизму.

